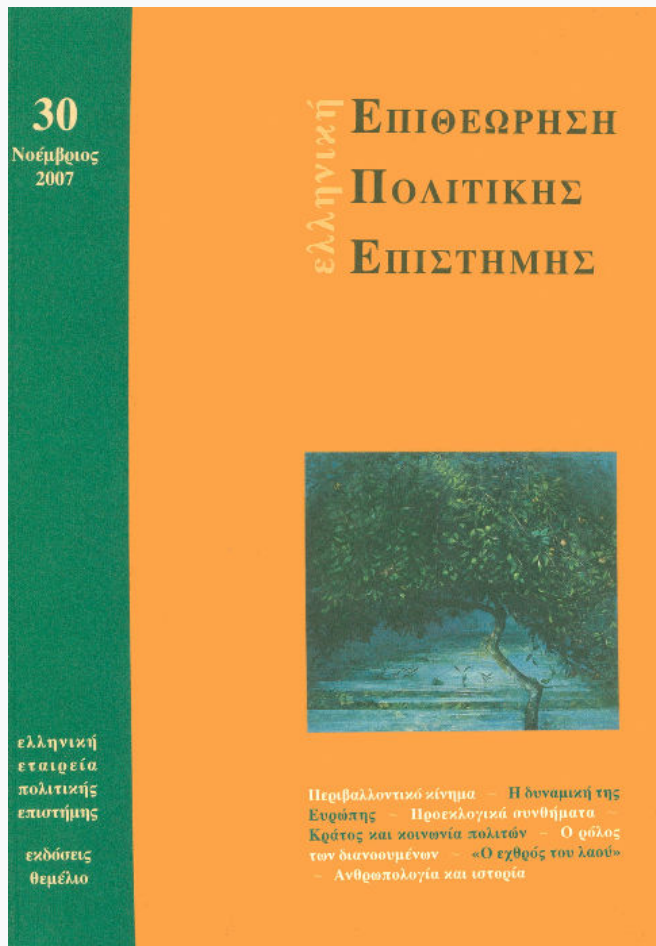

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 30 (2007)

Η συναίνεση ως εχέγγυο ορθότητας; : σκέψεις με αφορμή τον εχθρό του λαού του Ίψεν

Κώστας Μ. Σταμάτης

doi: [10.12681/hpsa.14433](https://doi.org/10.12681/hpsa.14433)

Copyright © 2017, Κώστας Μ. Σταμάτης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σταμάτης Κ. Μ. (2017). Η συναίνεση ως εχέγγυο ορθότητας; : σκέψεις με αφορμή τον εχθρό του λαού του Ίψεν. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 131-140. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14433>

Η ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΩΣ ΕΧΕΓΓΥΟ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ; ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ *ΕΧΘΡΟ ΤΟΥ ΛΑΟΥ* ΤΟΥ ΙΨΕΝ

Κώστας Σταμάτης*

Α. Νεότεροι στοχαστές με καντιανές καταβολές, προπάντων οι Karl-Otto Apel, Jürgen Habermas και Robert Alexy, κρίνουν εν γένει ότι η ορθότητα μιας πρακτικής αρχής, ενός κανόνα, μιας απόφασης εξαρτάται καταρχήν από τη δυνατότητα να γίνει αποδεκτή από όλους, εφόσον τηρηθούν οι απαιτούμενες διαδικαστικές προϋποθέσεις που επιβάλλει η ηθική του διαλόγου [Diskursethik]. Η θέση αυτή εκκινεί από μια συναινετική αντίληψη περί αλήθειας και ορθότητας.

Ήδη, ωστόσο, η αφετηρία της αυτή ελέγχεται ως προβληματική. Διότι κρίνεται την αλήθεια ή την ορθότητα μιας πρότασης αποκλειστικά βάσει της συναίνεσης που αυτή είναι σε θέση να προκαλέσει. Διαφορετικά από τη συναινετική αντίληψη περί αλήθειας, *αυτό που ιδρύει την αλήθεια ή την ορθότητα μιας πρότασης είναι η αντιστοιχία του περιεχομένου της προς τις ουσιώδεις πτυχές του ανακύπτοντος προβλήματος*. Αυτό όμως είναι κάτι που ξεπερνά τα τυπικά πλαίσια λόγου και σκέψης. Υπερβαίνει δηλαδή τις διαδικαστικές προϋποθέσεις του διαλόγου, στις οποίες και εξαντλείται εν τέλει η λεγόμενη ηθική θεωρία του διαλόγου.

Η αλήθεια και η ορθότητα των θέσεών μας είναι κάτι διαφορετικό από την πιθανότητα σύμπτωσης απόψεων επ' αυτών. Η αυξημένη συναίνεση αποτελεί πιθανώς ένδειξη μιας *εύλογης* πρότασης ή ερμηνείας. Αυτή καθ' εαυτή, όμως, δεν εξασφαλίζει τον *ελλογο* χαρακτήρα μιας πρότασης ή ερμηνείας. Δεν καθιερώνει καν ένα μαχητό τεκμήριο ορθότητας. Άλλο θέμα είναι φυσικά η αναγκαιότητα λήψης ορισμένων αποφάσεων βάσει της αρχής της πλειοψηφίας, καθώς επίσης η αναγκαιότητα ορισμένες αποφάσεις να αφήνονται έξω από την ακτίνα δράσης διαδικασιών πλειοψηφικού χαρακτήρα.

* Ο Κώστας Σταμάτης είναι καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Τμήμα Νομικής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Οι διάλογοι περί του πρακτέου γίνονται γύρω από ορισμένο αντικείμενο προς συζήτηση, ως προς το οποίο οι ενδιαφερόμενοι καλούνται να εκθέσουν και να εκθεθούν σε επιχειρήματα τόσο διαδικαστικά όσο και ουσιαστικά. Επομένως, η ορθολογικότητα των πρακτικών κρίσεων καθόλου δεν μπορεί να εφελκείται μονάχα από τις διαδικαστικές προϋποθέσεις του διαλόγου. Σε τελευταία ανάλυση, *κρίνεται από τις θέσεις των ενεχόμενων μερών επί της ουσίας του συζητούμενου προβλήματος, βάσει επιχειρημάτων που πρέπει να ζυγισθούν ως προς το περιεχόμενό τους.*¹

Η ορθολογικότητα των νομικών, των ηθικών και των πολιτικών κρίσεων έχει να κάνει, πριν απ' όλα και αν μη τι άλλο, με τη γενικευσιμότητα των προστατεύσιμων συμφερόντων. Αυτό όμως θα είναι πάντοτε ζήτημα κρινόμενο σε συνάρτηση με την ιστορική κατάσταση των προς ικανοποίηση αναγκών και των αντιμαχόμενων ερμηνειών ως προς αυτές.

Και αν ακόμη κανείς είναι πεπεισμένος για την ακλόνητη ορθότητα ή την αλήθεια των ισχυρισμών του, η προσωπική αυτή γνώμη του μπορεί να εκτιμηθεί, εφόσον υποβληθεί στη δοκιμασία *δημόσιας* διαβούλευσης, στον έλεγχο των άλλων. Εάν αυτή εξέλθει από τούτη τη δοκιμασία επιτυχώς, τότε η προσωπική γνώμη δεν είναι πλέον «υποκειμενική». Είναι πρόταση που *μπορεί να γίνει διυποκειμενικά αποδεκτή χάρη στην υπεροχή της επιχειρηματολογίας που τη στηρίζει.* Μέσα από τη δοκιμασία αυτή η προσωπική γνώμη δεν είναι πια ιδιωτική υπόθεση καθενός ομιλούντος, αλλά έχει επικυρωθεί.

Με αυτή την έννοια, η αναζήτηση ορθότητας στις προτάσεις ερμηνείας αξιών, αρχών και κανόνων *προϋποθέτει πάντως τη δημόσια και ακώλυτη χρήση του πρακτικού Λόγου.* Ιδίως σε δημοκρατικό πολίτευμα με αναπτυγμένο πολιτισμό δημόσιου διαλόγου προσδοκάται έτσι ο αμοιβαίος διαφωτισμός των συνειδήσεων των ανθρώπων, ώστε με πολυμερή και αχειραγώγητη πληροφόρησή τους να μπορούν να λειτουργούν ως ώριμοι και υπεύθυνοι πολίτες.²

Β. Ότι η ορθότητα των κρίσεων περί του πρακτέου είναι κάτι που υπερακοντίζει τις διαδικαστικές προϋποθέσεις του απαιτούμενου διαλόγου μπορεί να φανεί από το ακόλουθο παράδειγμα. Στο θεατρικό έργο του Ερρίκου Ίβsen *Ο εχθρός του λαού* πρωταγωνιστεί ένας έντιμος ιατρός, υπεύθυνος των δημοτικών λουτρών μιας νορβηγικής πόλης, στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο ια-

1. Βλ. Albrecht Wellmer, *Ethik und Dialog*, Suhrkamp V., Φρανκφούρτη 1986, σ. 72 κ.ε.

2. Βλ. Παύλου Σούρλα, «Διαφωτισμός και δημοκρατία: μία καντιανή προσέγγιση», *Ισοπολιτεία*, τόμ. VI, τχ. 1, 2002, σ. 47-81.

τρός Στόκμαν ανακαλύπτει ότι το νερό των λουτρών έχει μολυνθεί από παθογόνους μικροοργανισμούς που προκαλούν λοιμώδεις νόσους. Οπότε τα δημοτικά λουτρά κανονικά πρέπει να κλείσουν, ως επικίνδυνα για τη δημόσια υγεία.

Αρχικά, ο ιατρός προσεταιρίζεται την κοινή γνώμη στον αγώνα για τη δημοσιοποίηση της αλήθειας και για την προστασία της δημόσιας υγείας. Ο δήμαρχος της πόλης, ωστόσο, κατορθώνει βαθμικώς να μεταστρέψει την κοινή γνώμη του τόπου, με επιχειρήματα σκοπιμότητας και όχι αρχών. Επισείει τον κίνδυνο να χάσει η τοπική κοινωνία σοβαρούς οικονομικούς πόρους προς όφελος ανταγωνιστικών λουτροπόλεων. Με το φόβητρο αυτό πείθει τους πολίτες ότι η συγκάλυψη της επικινδυνότητας των δημοτικών λουτρών είναι προτιμότερη. Διασπείρεται έτσι μια συλλογική συνενοχή, με αδιαφορία για τη δημόσια υγεία ιδίως των επισκεπτών της πόλης.

Ο ευσυνείδητος ιατρός παίρνει την πρωτοβουλία να καλέσει σε συνέλευση τους συμπολίτες του, για να ανακοινώσει την αλήθεια και την αντίθεσή του στη συνέχιση της λειτουργίας των λουτρών, με την ελπίδα ότι θα ληφθεί η πρόβουσα απόφαση. Η συνέλευση όμως αποτελείται από ένα ακροατήριο ήδη προκατειλημμένο εναντίον αυτής της γνώμης. Στη συνέλευση προσέρχονται και οι επιφανέστεροι αντίπαλοι της άποψης του ιατρού, πρωτίστως ο δήμαρχος και τοπικοί δημοσιογράφοι, δηλαδή διαμορφωτές της κοινής γνώμης.

Αυτοί ζητούν καταρχάς η δημόσια συζήτηση να διεξαχθεί βάσει ορισμένων διαδικαστικών κανόνων. Εκλέγεται, λοιπόν, κάποιος για να διευθύνει τη συζήτηση, ο οποίος έχει προαποφασίσει να δώσει πρώτα τον λόγο στον δήμαρχο της πόλης. Εκείνος δε πετυχαίνει να γίνει δεκτή η δική του πρόταση, δια βοής των παρόντων, χωρίς καν να δοθεί δικαίωμα λόγου στον ιατρό. Ο τελευταίος παρουσιάζεται δημαγωγικά από τους άλλους περίπου ως ταραξίας της κοινότητας, ότι δεν επιθυμεί το καλό της. Κατηγορείται ότι μόνος αυτός προτάσσει ένα δήθεν αφηρημένο συμφέρον, σε αντίθεση προς το συγκεκριμένο υλικό συμφέρον που προασπίζουν οι προύχοντες της πόλης. Ένα συμφέρον που έχει ασπασθεί η μεγάλη πλειονότητα της συγκεκριμένης τοπικής κοινωνίας, συνενωμένη γύρω από μια στάση συλλογικού εγωισμού. Ο ιατρός διαπομπεύεται έτσι από «αγανακτισμένους πολίτες» και τελικά στιγματίζεται ως «εχθρός του λαού»,³ απ' όπου και ο τίτλος του περίφημου έργου.

3. Σε άλλα ιστορικά περιβάλλοντα και σε διαφορετικά πολιτικά συμφραζόμενα, η «τυραννία της κοινής γνώμης» θα μπορούσε να οδηγήσει σε χαρακτηρισμούς παραπλήσιους δημαγωγικής τύφλωσης, όπως «εθνικά μειοδότης», «προδότης του έθνους», «ελιτιστής αντίθετος στο λαϊκό συμφέρον» –ακόμη και μέσα σε φιλελεύθερο και δημοκρατικό καθεστώς, σε συνθήκες

Με τον τρόπο αυτό, βεβαίως, παραβιάσθηκε κατάφωρα μια βασική διαδικαστική προϋπόθεση ενός δημόσιου διαλόγου, που είναι η ισηγορία, τουλάχιστον ανάμεσα στις δύο αντιτιθέμενες απόψεις. Ας υποθέσουμε, εν τούτοις, χάριν του επιχειρήματος, ότι στην κρίσιμη λαϊκή διαβούλευση είχαν τηρηθεί οι κανόνες μιας διαδικαστικής ηθικής του διαλόγου –πλην ίσως της ειλικρίνειας και της νηφαλιότητας κρίσης που οφείλουν να έχουν οι συμμετέχοντες στον διάλογο. Ο ιατρός θα είχε ομιλήσει κανονικά, προβάλλοντας όλα τα κρίσιμα πραγματικά και ηθικο-πολιτικά επιχειρήματα της άποψής του. Η έκβαση της ψηφοφορίας θα ήταν άραγε διαφορετική;

Δεν αποκλείεται να αναγνωριζόταν η ισχύς της δικής του τοποθέτησης για κλείσιμο των δημόσιων λουτρών. Δεν αποκλείεται, όμως, και το αντίθετο. Ενδέχεται ο ιατρός να είχε επαναφέρει στο ορθό ένα μέρος απλώς των συμπολιτών του. Πιθανότατα η πλειοψηφία να προτιμούσε και πάλι την κοινότοπια ιδιοτελή για τα συμφέροντα του πληθυσμού της πόλης θέση του δημάρχου, όπως φαίνεται να υπονοεί και ο ίδιος ο Ίψεν. Διότι το πεδίο λύσης των αποφάσεων ακουμπά σε κατεστημένες και μάλιστα ασύμμετρες σχέσεις συμφερόντων και εξουσίας, κάτι που συχνά παρακωλύει την επιλογή λύσεων που διαταράσσουν τις σχέσεις αυτές.

Αυτό συνιστά φυσικά απλή εικασία εκ των υστέρων, άρα όχι αποφασιστικό επιχείρημα. Σπουδαιότερο ασφαλώς είναι ένα ζήτημα ουσίας που ανακύπτει εν προκειμένω. Ανεξάρτητα από την παρωδία λαϊκής συνέλευσης που έλαβε χώρα, ποια από τις δύο απόψεις ήταν ορθότερη στο περιεχόμενό της; Αυτό ακριβώς είναι ζήτημα που μόνο με πρόσφορα επιχειρήματα ουσίας και με μία –αξιακά ορθολογική– ηθικο-πολιτική θεμελίωση βάσει γενικεύσιμων αρχών μπορεί να κριθεί.

Εδώ, ως συμφέρον δεκτικό γενίκευσης εμφανίζεται η προστασία της δημόσιας υγείας όλων. Τα όποια οικονομικά οφέλη θα σημειώνονται εφεξής αποδεικνύονται αισχυντπλά, διότι θα προκύπτουν με αναξιοπρεπή και εγκλη-

---

χειράγωγησης των όρων διαμόρφωσης κοινής γνώμης περί του πρακτέου. Κάπως έτσι δεν σπληνεύονταν, σχετικά προσφάτως μάλιστα, όσοι είχαν αντίθετη γνώμη π.χ. στην αδιέξοδη πολιτική του ελληνικού κράτους στο λεγόμενο μακεδονικό ζήτημα; Ή ακόμη όσοι αντιτάχθηκαν και δη με ουσιαστικά επιχειρήματα στην ανάληψη της πανάκριβης διοργάνωσης Ολυμπιακών Αγώνων από μία αντικειμενικά μικρή χώρα, με εθνική οικονομία που μαστίζεται από χρόνια διαρθρωτικά προβλήματα; Για να μην αναφερθούμε σε άλλες, όχι αυστηρώς οικονομικές και όχι λιγότερο σπουδαίες παραμέτρους του ζητήματος αυτού, όπως η συστηματική, τεχνητή (φαρμακευτική) υποβολή του υψηλού πρωταθλητισμού, η υποβάθμιση της περιφερειακής ανάπτυξης, οι κακές περιβαλλοντικές επιλογές, οι περιορισμοί ατομικών ελευθεριών κ.λπ.

ματική έκθεση αυτών που χρησιμοποιούν τα δημόσια λουτρά σε σοβαρό κίνδυνο της υγείας τους.⁴ Ακόμη και αν τα προβλεπόμενα οικονομικά οφέλη από τη συνέχιση της κατάστασης θα κατανέμονταν ισομερώς μεταξύ των κατοίκων της πόλης –πράγμα απίθανο–, το αντίστοιχο συμφέρον θα παρέμενε ιδιοτελές και επιζήμιο για την υγεία των άλλων. Θα απέβαινε προς όφελος μονάχα των άμεσα ή έμμεσα ωφελουμένων, άρα ανεπίδεκτο γενίκευσης.

Σημειωτέον ότι και η πλευρά του δημάρχου προσκόμισε κάποια επιχειρήματα επί της ουσίας. Αλλά αυτά ήταν σταθμίσεις σκοπιμότητας και σύνεσης, του τύπου: «αν θέλουμε να επιτύχουμε τη διατήρηση κάποιας ευημερίας για την πόλη, πρέπει να μετέλθουμε τα ακόλουθα μέσα, έστω και αν αυτό θέτει σε κίνδυνο την υγεία κάποιων». Σε αυτή τη συσχέτιση, όμως, τεχνηέντως τίθεται πέραν συζητήσεως η αποτίμηση της ορθότητας του προτεινόμενου σκοπού. Και υποκαθίσταται από τη λαϊκιστική θέση ότι η προστασία της δη-

4. Διερωτάται κανείς τι θα έκρινε άραγε επ' αυτού η καλούμενη –αμερικανικής κοπής– οικονομική ανάλυση του δικαίου, η οποία προσανατολίζεται στην εύρεση λύσεων τις οποίες θα αποφάσιζαν τα οικονομικά υποκείμενα ορισμένου τύπου δοσοληψίας σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι αποφασίζοντες θα όφειλαν ασφαλώς να λάβουν υπ' όψη τους και την αντιουμβιλλόμενη πλευρά των εν δυνάμει χρηστών των λουτρών. Σε ποια δικαιολογητική βάση όμως; Η «οικονομική ανάλυση του δικαίου», στην καλύτερη περίπτωση, θα έκρινε εν προκειμένω ότι η τοπική κοινωνία νομιμοποιείτο μεν να λάβει μια απόφαση οικονομικά επωφελή γι' αυτήν, αλλά θα όφειλε εφεξής, απλά, να γνωστοποιεί στους χρήστες των λουτρών ότι δεν εγγυάται την ποιότητα του προσφερόμενου νερού. Θα αφηνόταν, έτσι, στους πελάτες να αποφασίσουν για τη χρήση ή μη των λουτρών, αναλαμβάνοντας οι ίδιοι τον κίνδυνο και προφανώς πάντοτε με την καταβολή του σχετικού αντιτίμου. Γίνεται φανερό, ωστόσο, ότι σε παρόμοια τοποθέτηση δύσκολα μπορεί να τεθεί καν ζήτημα κοινής *ηθικής ευθύνης* των μελών της τοπικής κοινωνίας για την αποτροπή παρόμοιου κινδύνου, χωρίς αυτός να μετακυλιέται στην πλευρά των τυχόν αφελών ή ανεπαρκώς πληροφορημένων πελατών, των οποίων η υγεία θα ετίθετο σε κίνδυνο. Όσο για τη συνέχιση της όποιας οικονομικής ευημερίας της περιοχής, είναι και πάλι ηθικά ανεπίτρεπτο αυτή να επιδιώκεται εις βάρος της υγείας, και πολύ λιγότερο με κίνδυνο ζωής, άλλων ανθρώπων. Παρόμοια ανάπτυξη δεν θα ήταν καθόλου «βιώσιμη», με κριτήρια ποιοτικά και περιβαλλοντικής ευαισθησία, όπως π.χ. αυτά που έχει εκπονήσει με εξαίρετη ερμηνευτική επινοητικότητα η νομολογία του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας. Παρόμοια «ανάπτυξη» δεν θα ήταν καν σύνομη σε μια σύγχρονη συνταγματική έννομη τάξη, στην οποία η προστασία της δημόσιας υγείας και του περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση τόσο του κράτους όσο και των ίδιων των πολιτών. Οπότε, κανονικά, θα έπρεπε είτε να διακοπεί τελείως η λειτουργία των δημόσιων λουτρών είτε να γίνει σοβαρή, έστω και δαπανηρή, προσπάθεια για την αποκατάστασή τους. Τέτοιες ηθικονομικές εκτιμήσεις, εν τούτοις, εκλαμβάνονται από τους φρονταμενταλιστές της «ελευθερίας της αγοράς» ως αθέμιτες παρεμβάσεις στην ιερή –γι' αυτούς μονάχα– ελευθερία του κερδοσκοπεῖν, κατά προτίμηση μέσα σε έναν απορρυθμισμένο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό που επιβάλλεται σε ολόκληρη την υδρόγειο.

μόσιας υγείας είναι τάχα συμφέρον αφηρημένο και άπιαστο, σε σύγκριση με το από συμφέρον της διατήρησης ορισμένου εισοδήματος για τους κατοίκους της πόλης.

Γ. Κατόπιν τούτων, μπορούμε να αντλήσουμε δύο βασικά συμπεράσματα. Καταρχάς, αξίζει να διερωτηθούμε: είναι θεμιτή μια απόφαση έστω και πλειοψηφικά σχηματισμένη, όταν αυτοί που την πήραν είναι απρόθυμοι να προσανατολίσουν την κρίση τους με γνώμονα ένα καλώς νοούμενο γενικό συμφέρον; Αλλά η απαίτηση αυτή δεν είναι απλώς μια διαδικαστική προϋπόθεση του απαιτούμενου διαλόγου. Είναι μια *ηθική* δέσμευση που συναρτάται με τη *δημόσια αρετή* αυτών που αποφασίζουν.

Επιπλέον, αποδεικνύεται ότι *η ορθότητα μιας γνώμης περί του πρακτέου είναι ουσιαστικό και όχι διαδικαστικό ζήτημα*. Ασχέτως αν το κριτήριο ορθότητας που υιοθετούμε *περαιτέρω* είναι φορμαλιστικό ή περιεκτικό. Στη συνέχεια του κειμένου, παρά ταύτα, θα υποστηρίξουμε ότι το αναζητούμενο κριτήριο δεν μπορεί να είναι απλώς τυπικό. Οι δημοκρατικές διαδικασίες διευκολύνουν οπωσδήποτε την εξεύρεση ορθών λύσεων, με τη διαφώτιση της σκέψης όσων αποφασίζουν, χωρίς όμως να τις εγγυώνται κιόλας. *Ακόμη και αν σε μια διαβούλευση τηρηθούν σχολαστικά οι κανόνες ηθικής του διαλόγου, η απόφαση θα είναι ορθή ή μη, όχι διότι τηρήθηκαν οι κανόνες αυτοί, αλλά διότι συντρέχουν ουσιαστικοί λόγοι, διεπόμενοι από αρχές δικαιοσύνης.*⁵

Υπάρχει όμως και μια δεύτερη, εξίσου σπουδαία, πηγή ενστάσεων εναντίον διαδικαστικών θεωριών περί ορθότητας. Τι, επιτέλους, στις ιστορικά υπαρκτές κοινωνίες παρακωλύει όχι μόνο τη λήψη ορθών πολιτικών αποφάσεων, αλλά και την ίδια την καταγραφή προς συζήτηση των πραγματικά σπουδαίων θεμάτων, μολοντί κατά τα φαινόμενα τηρείται ένα τελετουργικό δημόσιου διαλόγου και η εξωτερική όψη της δημοκρατικής διαδικασίας;⁶

Η διερώτηση αυτή ωθεί την κανονιστική ηθική και πολιτική θεωρία προς το πεδίο των κοινωνικών επιστημών, δηλαδή πρακτικά σε σοβαρό στοχασμό πάνω στις δομικές διαρθρώσεις των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών και τις ενδοφυείς σχέσεις εξουσίας, κοινωνικής ανισότητας και εκμετάλλευ-

5. Μία πολύ ευσύννοπη εξαγγελία τους επιχειρείται στο Κ. Σταμάτης, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Ένα κριτικά πρακτικό πρότυπο ερμηνείας του δικαίου*, 7η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, σ. 226-242.

6. Βλ. προχείρως τη μελέτη «Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα», στο Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 42-79.

σης μέσα σε αυτές.⁷ Δίχως παρόμοιο, κριτικό γνωστικό ενδιαφέρον και αντίστοιχη κίνηση της σκέψης, οι διαδικαστικές θεωρίες, αλλά και μέρος των θεωριών περί διαβουλευτικής δημοκρατίας, κατατούν αφελές, καίτοι συμπαιθές, κήρυγμα από του άμβωνος.⁸

Ζητήματα κοινωνικής πραγματικότητας συνήθως υποτιμώνται ή παραβλέπονται τελείως από τις λεγόμενες διαβουλευτικές θεωρίες δημοκρατίας. Αφήνεται δηλαδή ανεξέταστο από αυτές τι και γιατί στην πραγματικότητα των σύγχρονων αστικών κοινωνιών ανθίσταται στην επιλογή ορθών λύσεων, στην υλοποίηση αρχών δικαιοσύνης, με την επικράτηση στάσεων εγωισμού, με τη διαιώνιση σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας των μεν επί των δε, και ούτε καθ' εξής. Με αποτέλεσμα ένα πρόδηλο *κριτικό έλλειμμα*, έναν αυτοακρωτηριασμό της ίδιας της θεωρίας, αν μη τι άλλο, σε παρόμοιες προσεγγίσεις. *Στον βαθμό που η κανονιστική θεωρία δεν θεματοποιεί καν όρους δυνατότητας εφαρμογής της, αποκόπεται από το ζήτημα του έμπρακτου σεβασμού της από τους δρώντες, απεμπολώντας τη δυνατότητα εφαρμογής της στην ιστορική πραγματικότητα.* Καθίσταται, δηλαδή, ανώδυνο διανοητικό παιγνίδι ή ακίνδυνο ηθικό εκκρόνημα.

Το ιδεώδες της διαβουλευτικής δημοκρατίας δεν μπορεί να μένει αδιάφορο για την προαγωγή δημοκρατικών κοινοτήτων με κοινωνική συνοχή, από το τοπικό και το εθνικό μέχρι και το περιφερειακό και το κοσμοπολιτικό επίπεδο –για τη διάπλαση, δηλαδή, κοινοτήτων από ελεύθερους και ίσους πολίτες, άνδρες και γυναίκες, ως συνδιαμορφωτές της ίδιας τους της κοινής ύπαρξης στο σύνολό της, κάτω από συνθήκες αλληλεγγύης και αξιοπρεπούς ζωής για όλους. Υπό το πρίσμα αυτό η *διαιώνιση της κοινωνικής ανισότητας καθίσταται ασύμβατη με τον δημοκρατικό αυτοκαθορισμό του λαού.*

Μια καλή πολιτεία οφείλει να πασχίζει να διασφαλίζει για όλους ένα θεμελιώδες δικαίωμα στις θεσμικές και τις υλικές προϋποθέσεις για την ουσιαστική απόλαυση της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας. Άπαξ και δεχθούμε με αυτό ως *αίτημα του πρακτικού Λόγου*, έχουμε ήδη μετακινήθει πέρα από τη διόπτρα των διαδικαστικών και φορμαλιστικών θεωριών δικαιοσύνης.

Κατά πόσον οι λόγοι για τη λήψη αποφάσεων είναι ορθοί ή όχι, αυτό είναι ερώτημα ουσίας, η απάντηση στο οποίο εξαρτάται από μία λογικός

7. Τούτο αποπειράται το Κ. Σταμάτης, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική. Μία κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995, ιδίως κεφ. 2.

8. Βλ. Constantin Stamatis, «The Idea of Deliberative Democracy. A Critical Appraisal», *Ratio Juris*, τόμ. 14, τχ. 4, 2001, σ. 390-405.

προηγούμενη θεώρηση αρχών δικαιοσύνης. Μια κριτική θεωρία δικαιοσύνης⁹ υποστηρίζει ότι τέτοιες αρχές αναφέρονται στη διατήρηση και τη βελτίωση των φυσικών, κοινωνικών και δικαιοπολιτικών παραμέτρων της αναπαραγωγής του κοινού βίου, κάτι που είναι απολύτως επάναγκες για την ενάσκηση της αυτονομίας των προσώπων.

Η *ικανότητα κρίσης* των δρώντων υποκειμένων μπορεί να εκπονήσει τύπους πρακτικής εφαρμογής των αρχών μέσα σε ιστορικά περιβάλλοντα που δεν συνάδουν –επαρκώς ή και καθόλου– προς τις αρχές της ίσης ελευθερίας. Αυτό διενεργείται κατά μία *τελεολογική* κίνηση των κοινωνικών πραγμάτων,¹⁰ μέσα από μία σύνθετη διαλεκτική θέσης ορθών ενδιάμεσων σκοπών και εύρεσης πρόσφορων μέσων από έναν κρίσιμο συνασπισμό πολιτών αποφασισμένων να πάρουν τον κοινό βίο στα χέρια τους. Με επίγνωση ότι τούτο γίνεται εν μέσω αντιτιθέμενων συμφερόντων, άρα και με την προβολή αντιστάσεων ιδίως εκ μέρους όσων επωφελούνται από την ανισότητα και την ανελευθερία των άλλων.

Η εγγενής στον πρακτικό βίο πολλαπλότητα αξιακών επιλογών και η αίσθησή της σχετικότητάς τους μετριάζονται, μόλις οι απόψεις περί του πρακτέου αναμετρηθούν γύρω από συγκεκριμένο θέμα δημόσιου ενδιαφέροντος, μέσα στη δημόσια σφαίρα μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Εφόσον οι δρώντες εννοούν να προβάλλουν πειστικούς δικαιολογητικούς λόγους για όσα προτείνουν, παραιτούμενοι από προθέσεις ωμής επιβολής της δικής τους θέσης επί των άλλων,¹¹ το φάσμα των εναλλακτικών λύσεων περιορίζεται πολύ. Η ορθότητα της τελικής επιλογής θα αποτελεί και αυτή αντικείμενο κριτικής εξέτασης.

Αυτό, σε τελευταία ανάλυση, θα κριθεί αναλόγως με το εάν η λύση που επιλέχθηκε προάγει, περισσότερο ή λιγότερο, τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής. Όχι όμως με οποιονδήποτε τρόπο, αλλά υπό συνθήκες ουσιαστικής ισότητας και πραγματικής ελευθερίας των ανθρώπων, σε ένα διε-

9. Το φιλοσοφικό στίγμα της οποίας δίδεται στο Constantin Stamatis, «The Philosophical Status of a Critical Theory of Justice», στο *Festschrift für Kostas Beys*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα και Ευνομία, Αθήνα 2003, σ. 1649-1667.

10. Όπως έχει θεματοποιηθεί κατεξοχήν στην καντιανή κριτική της πράξης. Βλ. μια καλή εποπτική εισαγωγή σε αυτή στο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1997, σ. 85-103. Του ιδίου, «Η αναγκαιότητα των τελεολογικών κρίσεων στην Κριτική της κριτικής δύναμης», *Υπόμνημα*, τχ. 1, 2003, σ. 65-86.

11. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται ειδικά για ένα ενδεχόμενο εγχειρήματος δημοκρατικού σοσιαλισμού, στη μελέτη «Δημοκρατικός σοσιαλισμός –συμβιβάζεται με περιορισμούς των ελευθεριών;», στο Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, ό.π., σ. 80-125.

θνές περιβάλλον ειρηνικό και οικολογικά ασφαλές. Σε αυτή την κατεύθυνση αξίζει να αναζητηθεί το έσχατο κριτήριο ορθότητας στα πολιτικά και νομικά ζητήματα του κοινωνικού βίου.¹²

Βεβαίως, η ορθολογικότητα μιας διαβούλευσης που οργανώνεται και διεξάγεται βάσει δικαίων διαδικαστικών κανόνων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Έστω και αν οι δημόσιες συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στην πραγματικότητα αναπαράγουν κατ' αποτέλεσμα υφιστάμενες δομικές ανισότητες, ο στόχος μιας εύλογης συναίνεσης παραμένει έγκυρος και ενεργός. Η ιδέα μιας διαβουλευτικής δημοκρατίας διαθέτει ένα κριτικό δυναμικό, επιτρέποντας τους πολίτες να αναπτύξουν δυνατότητες δημιουργικής θεσμογένεσης και δικαιοπαραγωγής. Μέσα από την πρακτική ενάσκηση της αυτονομίας τους ελπίζεται η προαγωγή ενάρετης πολιτικής αγωγής, ικανής να μεταβάλει το ίδιο το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται οι διαβουλευτικές διαδικασίες. Η διαβουλευτική δημοκρατία, σε αντιδιαστολή προς τον απλό ανταγωνιστικό πλουραλισμό,¹³ υπογραμμίζει ορθώς τη διάσταση της επικοινωνιακής ορθολογικότητας του *forum* έναντι της στρατηγικής συμπεριφοράς των υποκειμένων στην αγορά.¹⁴

Ωστόσο, ενόσω διατηρείται το κεφαλαιοκρατικό υπόβαθρο των νεωτερικών κοινωνιών, ορθώνονται εξ αντικειμένου σοβαροί, έμπρακτοι αλλά ενίοτε και θεσμικοί, περιορισμοί τόσο στην άσκηση των δικαιωμάτων των ανθρώπων όσο και στην παρεμπόδιση της κοινωνικής προόδου. Εκτός των άλλων λόγων, διότι η κοινωνική και οικονομική ισχύς της άρχουσας τάξης προσλαμβάνει εξωθεσμικές μορφές. Έτσι, *ενόσω η διαβουλευτική διαμόρφωση της λαϊκής θέλησης κρατείται μακριά από τη λήψη αποφάσεων ως προς την παραγωγή και την κατανομή του κοινωνικού πλούτου, το ιδεώδες του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού μένει ανενεργό ή διαστρέφεται στην κοινωνική πρακτική.*

Μόνον υπό τον όρο του πρωτείου της λαϊκής κυριαρχίας, δηλαδή της πολιτικής δημοκρατίας έναντι της οικονομίας αγοράς, μπορεί να προασπίζε-

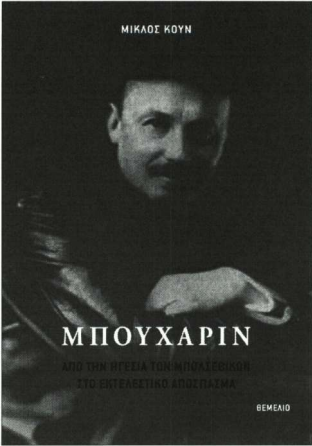
12. Για το πρόβλημα της ορθότητας των πολιτικών αποφάσεων, των πολιτικών θεσμών και των κανόνων δικαίου σε σύγχρονες κανονιστικές θεωρήσεις της δημοκρατίας των Habermas, Rawls και Dworkin, βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 530-574.

13. Θεωριών δημοκρατίας όπως αυτές των Schumpeter ή Downs, περί των οποίων βλ. μία έξοχη κριτική ανάλυση στο *ίδιο*, σ. 515-518.

14. Βλ. μεταξύ πολλών άλλων, James Bohman, «The Coming of Age of Deliberative Democracy», *The Journal of Political Philosophy*, 1998, σ. 400-425, ιδίως σ. 418 και 423.

ται μέχρι τέλους και με συνέπεια το ιδεώδες του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού. Διότι, όχι μόνον αξιοποιείται ως αξιακό κριτήριο για τα κακώς κείμενα, αλλά ακόμη επιτάσσεται η γενίκευσή του στο σύνολο της αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου. Αξιώνεται, δηλαδή, η αρχή του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού να εισχωρήσει και στη σφαίρα της παραγωγής του κοινωνικού πλούτου, με την ανακατανομή των ίδιων των όρων της παραγωγής του.

Δίχως κοινωνική και οικονομική δημοκρατία, οι όποιες διαβουλεύσεις πολιτικής δημοκρατίας θα εξαντλούνται στον στενό και προδιαγραφμένο ορίζοντα επιλογών που αφήνεται από τον συστατικό χωρισμό κοινωνίας και οικονομίας, δηλαδή από τον χωρισμό των πραγματικών παραγωγών του κοινωνικού πλούτου από τα μέσα της διαβίωσής τους, που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής.

Μόλις κυκλοφόρησε

ΜΙΚΛΟΣ ΚΟΥΝ

ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΓΕΣΙΑ ΤΩΝ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΩΝ
ΣΤΟ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ

ISBN 978-960-310-329-5
Σελίδες 424 + 16 εικ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr